

HÜMÂ
(هوما)Doğu mitolojilerinde
ve divan şiirinde
üstün özellikleriyle yer alan
efsanevî kuş.

Bazı Türk lehçelerinde kumay, Anadolu Türkçesi'nde hümâ / huma şeklinde söylenen Farsça hümâ / hümây adındaki bu mitolojik kuş, İslâmiyet öncesi Türk inançları içinde de yer alan hayat ağacı ile hayat suyu yanında üçüncü önemli motiftir. Eski Türk inancındaki dişi tanrı Umay'la benzerlikleri üzerinde de durulan (İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 397-399) hümânın yaşadığı mekân aklın alamayacağı, gözün göremeyeceği kadar yükseklerde ve sınırsız bir genişlikte tasavvur edilmiştir. Ulaşamayacağı bir yer bulunmadığına inanıldığı için Oğuz boylarından Çepniler ile Oğuz hakanının hanımına ongun olmuştur. Hümâ her ne kadar efsanevî bir kuş ise de Orta Asya Türkleri arasında çok defa iyi cins av kuşlarına da kumay denilmiştir. Kırgızlar'da "karkuşu" diye de bilinen büyük bir kartal kumay adıyla tanınmaktadır (Ögel, s. 365). Bu özellikleriyle Türk ve İran mitolojilerinde kuşların en asili sayılması ve ayrıca devlet kuşu kabul edilmesi, hümânın başta Roma olmak üzere değişik kültürlerdeki güç ve kuvvet sembolü avcı kuşlarla benzerliğini hatıra getirmektedir.

Kaynaklarda şekli, özellikleri ve yaşadığı yer konusunda değişik bilgiler verilen hümâ bazılarında göre Hint Okyanusu'nda ki adalarda yaşayan güvercin büyüklüğünde, yeşil kanatlı, bazılarında göre de Çin, Hrtâ, Deştikupçak veya Hindistan'da yaşayan serçeden büyük, boz saksacağı andıran bir kuştur. Yine bazı ortak özellikleri dolayısıyla hümâ sîmurg, anka, garuda, kaknus ve "phoenix" gibi diğer efsanevî kuşlarla karıştırılmıştır (bk. ANKA). Hümâyı diğerlerinden ayıran en önemli özellik cennet ve devlet kuşu olmasıdır. Onun yedi kat göğün üzerinde, felekler ve burçlar arasında dolaşıp Allah'a ulaştığına inanılır: "Ne erenler gelip geçti / Bular yurdu kaldı göçtü / Pervâz urup Hakk'a uçtu / Hümâ kuşudur kaz değil" (Yûnus Emre). Devlet kuşu vasfındaki devlet kavramı hem iktidar (hümâyün kelimesinin "hümâ" dan gelmesi) hem de saadet ve ikbal anlamlarını içermektedir. Daima gökyüzünde yaşayan hümâ yere bazan 40 arşın yaklaşır ve o zaman gölgesi kimin üzerine düşerse yahut başına konar veya pislerse o kişi ya hükümdar ya da çok zengin olur.

Hümânın ayrıca hayatta iken ele geçemediğine, havada yumurtlayıp yavrusunu havada çıkardığına, ayakları olmadığına, hiçbir kuşu incitmediğine, tehlike halinde yavrularını kanatlarının altında koruduğuna ve onu bilerek öldürenin kırk gün içinde öleceğine inanılır.

Klasik Türk ve İran edebiyatlarında hümâ ile ilgili birçok tabir vardır. Meselâ "hümâ-yı lâ-mekân" (Allah), "hümâ-yı beyzâ-i dîn" (Hz. Peygamber), "hümâ-pervâz" (yüksekten konuşan), "hümâ-sâye" (iyilikleri yeryüzüne yayılmış), "hümâ-pâye" (yüksek dereceli), "hümâ-yı ikbâl" (yüksek talih, devlet kuşu) gibi ifadeler içinde benzetilen olarak kullanılmıştır. "Hümâ-yı evc-i izzet, hümâ-şeref, hümâ-tal'at, hümâ-yı nûr-bâl" gibi sözler de onun yüksekten uçması ve gölgesiyle ilgili inanışları yansıtır. Hümâ aynı zamanda erişilmesi imkânsız şeyleri de ifade eder. Bunların başında vuslatı mümkün olmayan sevgili gelir: "Sen bana gelmek baîd ü ben sana varmak muhâl / Kim hümâ inmez yere konmaz kebûter Kâ'be'ye" (Necâtî). Sevgilinin iltifatı âşığın başına devlet kuşu konması demektir. Sevgilinin saç, kaş, vuslatı hümânın kanatlarına, saçının gölgesi de mutluluk getirdiğinden hümânın gölgesine benzetilir: "Hat mı bu yâ gönülümün tafsîl-i vasf-ı hâlidir / Yâ hümâ-yı zülf-i yârin sâye-i ikbâlidir" (Ahmed Paşa). Yine divan şiirinde mazmun olarak kullanıldığı zaman talih, ikbal, saltanat ve ulaşılması güç mutluluk mânalarında düşünülmüştür: "Tâc-i ikbâl ile her serkeşe rif'at gelmez / Fâhte olsa hümâ serve saâdet gelmez" (Neş'et).

Hümâ müstakil eserlere de konu teşkil etmiştir. Meselâ İran şairi Hâcû-yi Kirmânî'nin, Türk divan şairlerinden Cemâlî'nin ve Kara Fazlî'nin *Hümâ vü Hümâyûn*, Na'tî Mustafa ve Sâbit'in *Edhem ü Hümâ* adını taşıyan mesnevileri bunlardandır. Bu hikâyelerde hümâ, adını bu kuştan alan kadın kahramandır. Öte yandan Ferîdüddin Attâr'ın *Manîku't-ı ayr*'ında sîmurgu aramaya çıkan kuşlar arasında hümâ da vardır.

Hümâ başta âşık edebiyatında olmak üzere halk türküsü ve hikâyelerinde, masalalarda ve efsanelerde divan edebiyatındaki özellikleriyle söz konusu edildiği kadar güzellik sembolü olarak da kullanılmıştır: "Karacoğlan der ki gönül uğruna / Gökte melek yerde hümâ yavrusu". Saz şairleri hümâ kuşunu andıkları zaman bütün özellikleriyle sevgiliyi kastederler: "Baktım gözüne kaşına / Benzettim hümâ kuşuna / Beni hicran ateşine / Yakan dilber

kiminsin sen" (Âşık Ömer); "Lâyık mıdır yara çarma / Hümâ gibi yüksek uçma / Gelip üstümüzden geçme / Tabip olan yara bağlar" (Gevherî). Bu arada kendini hümâyâ benzeten şairler de çıkmıştır: "Ben hümâ kuşuyum koldan uçurma / Yazık olur sonra pişman olursun" (Sivaslı Âşık Sıdkı). Erzurum yöresinin "Hümâ kuşu yükseklerden seslenir" mayası da halk müzikisinin tanınmış ezgilerinden biridir. Tasavvufta hümâ daha ziyade dervişin muhtaç olduğu himmeti temsil eder: "Devlet erdi ondan bana / Hâcet değil hümâ kuşu" (Yûnus Emre).

Hümâ resim, minyatür, dokumacılık, nakkaşlık gibi geleneksel Türk el sanatlarında çok önemli bir motif oluşturmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Şükûn, *Farsça-Türkçe Lûgat*, s. 1999-2000; *Nedîm-i Kadîm ve Dîvançesi* (nşr. Osman Horata), Ankara 1987, s. 197; Levend, *Divan Edebiyatı*, s. 184; Saadet Ergene, *İÜ Fen Fakültesi Monografileri: Türkiye Kuşları*, İstanbul 1945, s. 186; Mustafa Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, İstanbul 1954, s. 125-126; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1954, s. 37, 227; a.mlf., "Umay İlahesi Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, s. 397-399; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971, s. 95, 108-109, 191, 365; Mehmed Çavuşoğlu, *Necâtî Bey Divânı'nun Tahlîli*, İstanbul 1971, s. 268; Harun Tolasa, *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 168, 180, 407, 489; a.mlf., *Şeyhülislâm Bahâ'î Efendi Divânı'ndan Seçmeler*, İstanbul 1979, s. 260; Cemal Kurnaz, *Hayâlî Bey Divânı Tahlîli*, Ankara 1987, s. 510; Iskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara 1989, I, 462; Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* (haz. Cemal Kurnaz), Ankara 1992, s. 212; Lütfullah Sâmî Akalın, *Türk Folklorunda Kuşlar*, Ankara 1993, s. 136; Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, İstanbul 1995, s. 25, 27; Pakalın, I, 866; Cl. Huart, "Hümâ", *IA*, V/1, s. 627-628; a.mlf. -[H. Massé], "Humâ", *EP* (İng.), III, 572; "Hümâ", *TDEA*, IV, 284-285; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XXVIII, 260. CEMAL KURNAZ

HÜMÂÎ, Celâleddin
(جلال الدين همامي)

(1900-1980)

İrânî âlim.

İsfahan'da doğdu. Tarab mahlasını kullanan şair ve âlim Ebû'l-Kâsım Muhammed Nasîr'in oğludur. Dedesi Hümâî-yi Şîrâzî de âlim ve şairdir. Hümâî (Hümâyî), küçük yaşlarda bir süre Medrese-i Hakâik ve Medrese-i Kudsiyye'ye devam etti. Ayrıca babasından ve Şeyh Ebû'l-Kâsım-ı İrâkî'den sarf, nahiv ve mantık dersleri aldı. 1910 yılının sonlarına doğru Nîm-

Avurd adı verilen bir medreseye kaydedildi. Yirmi yıl öğrenimini sürdürdüğü bu medresede Âyetullâhi'l-uzmâ Seyyid Mirza Bâkır-ı Durçei gibi dönemin tanınmış âlimlerinden faydalanma imkânı buldu. Ders aldığı diğer bazı hocalar Hakîm Muhammed Horasânî, Ali Müderris Yezdî, Seyyid Mehdi Durçei, Mirza Ali Cenâb'dır. Burada fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm, mantık, tasavvuf, edebiyat, astronomi ve felsefe okudu. Öğrenimini sürdürürken bir yandan da İsfahan'da yeni kurulan medreselerde ders verdi. 1929'da Millî Eğitim Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. Orta öğretimde edebiyat sınıfı açmak üzere Tebriz'de görevlendirildi. 1931'de Tahran'a döndü. Medrese-i Dârülfünûn, Medrese-i Şeref-i Muzafferî, Debîristân-ı Nizâm ve Dânişkede-i İfserî'de Farsça metinler, edebiyat tarihi ve edebî sanatlar okuttu. Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde fıkıh ve Edebiyat Fakültesi'nde edebî sanatlarla ilgili dersler verdi. Senâ mahlasıyla şiirler yazdı. 1966'da emekli olduktan sonra bütün vaktini ilmi çalışmalara ayırdı. Telif ettiği eserlerin yanı sıra birçok klasik eseri neşre hazırladı. 19 Temmuz 1980'de Tahran'da öldü ve İsfahan'da toprağa verildi. Encümen-i Üstâdân-ı Zebân u Edebiyyât-ı Fârsî tarafından kendisi için *Hümâ'inâme* adlı bir armağan kitabı yayımlanmıştır (Tahran 2535 ss.).

Eserleri. Çok sayıda eser kaleme alan Hümâ'nin bazı telif eserleri şunlardır. 1. *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân*. Beş cilt olarak tasarlanan eserin ilk iki cildi bir arada Tebriz'de (1308 hş./1929) ve Tahran'da (1340 hş./1961) basılmıştır. 2. *Gazzâlinâme: Şerh-i Hâl u Âşâr u Efkâr-ı İmâm Muhammed-i Gazzâlî* (Tahran 1318 hş./1939, 1342 hş.). Eser Gazzâlî'nin hayatı ve eserleri yanında İslâmî ilimler, edebiyat ve İslâm mezhepleri hakkında geniş bilgi ihtiva etmektedir. 3. *Risâle der Şerh-i Aşvâl-i Şu'arâ-yı İsfahân-ı Qarn-ı 13-14h*. Bir bölümü Âteş-i İsfahânî divanının (İsfahan 1336 hş.), bir bölümü de Gamgîn-i İsfahânî divanının (Tahran 1328 hş.) önsözünde yayımlanmıştır. 4. *Şinâ'ât-ı Edebî der Fenn-i Bedî' u Aksâm-ı Şi'r-i Fârsî* (Tahran 1342 hş., 1347 hş.). 5. *Table-i Aştâr ve Nesim-i Gülistân* (Tahran 1346 hş.). Ferîdüddin Attâr ve Sa'dî-i Şîrâzî hakkında yazılmış iki makaleden meydana gelir. 6. *Hayyâmînâme* (Tahran 1346 hş.). Ömer Hayyâm'ın hayatı ve eserleri hakkında yazılan iki ciltlik bu eserin sadece ilk cildi basılmıştır. 7. *Tefsîr-i Meşnevî-i Mevlevî: Dâstân-ı Kal'a-yi Zâtü's-şu-*

ver yâ Diz-i Hûş-rübâ (Tahran 1349 hş.). Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Meşnevî*'sindeki bir hikâyesinin şerhidir. 8. *Fünûn-ı Belâgat u Şinâ'ât-ı Edebî* (2. bs. Tahran 1363 hş.; 7. bs. 1370 hş./1985). 9. *Taşavvuf der İslâm*. Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr ile ilgili bir çalışmadır (3. bs. Tahran 1374 hş./1989). 10. *Dîvân-ı Şenâ* (Tahran 1367 hş.). Daha önce bir kısmı *Dânişnâme* adıyla (İsfahan 1302 hş.), bir kısmı da çeşitli dergi ve kitaplarda yayımlanan şiirleri Mâhiduht Bânû Hümâî tarafından neşre hazırlanmıştır.

Yayına hazırladığı bazı eserler de şunlardır: Sultan Veled, *Velednâme* (Tahran 1316 hş./1937); Bîrûnî, *Kitâbü't-Tefhîm* (Tahran 1316 hş./1937); Gazzâlî, *Naşihatü'l-mülûk* (Tahran 1316 hş./1937); *Taşhîh-i Dîvân-ı Hakîm Muhtâr-i Gaznevî* (Tahran 1340 hş./1961); *Müntehab-ı Ahlâk-ı Nâsirî* (Tahran 1320 hş.); Kâşânî, *Mişbâhu'l-hidâye ve miftâhu'l-kifâye* (Tahran 1325 hş.).

Hümâ'nin *Târîh-i İsfahân, Târîh-i Edvâr-ı Fıkıh-ı İslâmî, Şerh-i Müşkilât-ı Eş'âr-ı Meşnevî-i Mevlevî, Risâle-i Efkâr u 'Aşkâ-yid-i Mevlevî* gibi bazı eserleri henüz yayımlanmamıştır (eserlerinin bir listesi için bk. Muhammed Hânsârî, s. 32-38; Muhammed Hüseyin Tesbîhî, sy. 42 [1374], s. 59-61).

BİBLİYOGRAFYA :

Hânâbâ, *Müellifin-i Kütüb-i Çapt-yi Fârsî*, Tahran 1340 hş., II, 370-371; Muhammed Hânsârî, "Zindeginâme-i Üstâd Celâleddîn-i Hümâ'nî", *Hümâ'inâme* (nşr. Mehdi Muhakkik), Tahran 2535 ss., s. 1-38; Muhammed-i İstîlâmî, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme* (trc. Mehmet Kanar, Ankara 1981, s. 177; Muhammed Hüseyin Tesbîhî, "Senânâme: Der Aşvâl u Âşâr-ı Şenâ-i İsfahânî", *Dâniş*, sy. 42, İslâmâbâd 1374 hş./1995, s. 55-73.

TAHSİN YAZICI

HÜMÂYUN

(همايون)

Bazı İslâm devletlerinde ve özellikle Osmanlılar'da hükümdarı ve hükümdara aidiyeti ifade etmek üzere kullanılan bir terim.

Sözlükte "uğurlu, mübarek, kutlu" anlamına gelen ve aslında bir kuşun adı olan Farsça *hümâ* kelimesinin sonuna "gibi" anlamındaki *yûn* (< -gûn) ekinin getirilmesiyle teşkil edilen bu tabirin ortaya çıkışı, ölen bir padişahın yerine halefi bulunmadığı takdirde bir meydana uçurulan *hümâ* kuşunun başına konduğu ki-

şinin hükümdar olması rivayetine dayanır. Halk arasındaki "başına devlet kuşu konmak" deyimini de bu rivayeti yansıtır. Hümânın seçtiği kişi uğurlu, kutlu ve bahtlı sayıldığı için sonraları kelime padişahlar hakkında kullanılmıştır. Ancak hükümdar ve hükümdarla ilgili yerler dışında kelimeye şair ve yazarların eserlerinde yine "mübarek, uğurlu, kutlu" anlamında rastlanır. Nitekim başta Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si olmak üzere hepsi de XI. yüzyılda yaşamış Ferruhî-i Sîstânî, Unsûrî, Esedî-i Tûsî ve Nâsir-ı Hüsrev'in eserlerinde bu anlamda kullanılmıştır. Ayrıca aslı hümay olan bu kelimenin, eski Türk devletlerinde hakanın hanımının ongunu olan *umaydan* geldiği de ileri sürülür.

Kelime özellikle hükümdarı ifade etmek üzere önce İran, daha sonra diğer İslâm devletlerinin literatürüne girmiştir. Müntecebüddin Bedî' (VI./XII. yüzyıl) tarafından Selçuklular döneminde yazılmış bu nevi terimleri ihtiva eden *'Atebetü'l-ketebe* adlı eserde yer almamasına rağmen kelimenin o dönemde kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Reşîdüddin Vâtât'a (ö. 573/1177) izâfe edilen *Vesâ'ilü'r-resâ'il*'in bir bölümünün başlığı "Elkâb-ı Hümâyun" olup kelime burada hükümdarı nitelemektedir.

Hükümdarla ilgili yazılarda *hümâyun* kelimesi "tevkî-i hümâyun" veya "hükmi yarlıg-ı hümâyun çünânest" (hükümdar fermanının emri şöyledir) örneklerinde görüldüğü gibi özellikle giriş ve bitiş kısımlarında yer almaktadır. Aynı gelenek Selçuklular'dan Osmanlılar'a da geçmiştir. "Nişân-ı hümâyun ve tuğrâ-yi meymun hükümü oldur ki" veya "nişân-ı hümâyun ve misâl-i meymun hükümü oldur ki" örneklerinde ise *hümâyun* ve "meymun" kelimelerinin eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Timurlular dönemi tarihçisi Hâfız-ı Ebrû'nun (ö. 833/1430) eserinde bu kelimeye "râyet-i hümâyun, ordu-yı hümâyun, hükmi hümâyun" gibi şekillerde rastlanır. Safevîler'de de yaygın olarak görülmekte olup "rakam-ı hümâyun, hükmi hümâyun, fermân-ı hümâyun, mühr-i hümâyun" vb. terkiplerde yer alır. XVI. yüzyılda yöneticiler için "nevvâb-ı hümâyûn-ı mâ" şeklinde de kullanılmıştır. Kaçarlar zamanında kelimeye "derbâr-ı hümâyûnî" (hükümdar sarayı) ve "a'lâ hazret-i hümâyun" (hükümdar hazretlerine) gibi şekillerde de rastlanır. İran'da yakın zamanlarda şah için kullanılan *hümâyun* tabiri yerini "şâhinşâh-ı Arya-mihr"e bırakmıştır. Mâverâünnehir bölgesinde Buhara